

KIBRIS AĞZINDA DÖNÜŞLÜLÜK

YARD. DOÇ. DR. RIDVAN ÖZTÜRK

Doğu Akdeniz Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili Bölümü

Kıbrıs Ağzının Etnik Tabanı

Türk dilinin Kıbrıs adasında varlığını, mevcut bilgiler ışığında, adanın Osmanlı devleti tarafından 1571 yılında fethine kadar götürebiliyoruz. Fetihten hemen sonra başlayan iskân faaliyetlerini gösteren belgelere baktığımızda, adaya ilk göçlerin orta Anadolu bölgesinden yapıldığını görüyoruz. Başbakanlık arşivinde kayıtlı 1572 yılına ait Mevkufat defterinde ilk göç yerleri ile göç eden aile sayısı şu şekilde verilmiştir:

Aksaray 225, Beyşehir 262, Seydişehir 202, Endügi 145, Develihisar 197, Ürgüp 64, Koçhisar 88, Niğde 172, Bor 69, Ilgın 48, İshaklı 87, Akşehir 130. Daha sonra Akdağ kazasından 84, Bozok kazasından 134 göçmen bunlara ilâve olarak kaydedilmişlerdir (*Orhonlu,94:91,97*).

Yine 1572 yılına ait İç-il (İçel) sancağının kazalarından iskân için gönderilenlerin kaydedildiği ikinci bir defterde de göç yerleri ve hane sayıları şu şekilde gösterilmiştir:

Ermenek 54, Mâmûriye 61, Selendi 49, Gülnar 134, Mud 173, Silifke 201 (*Gökçe,1997: 4*).

Bundan sonra da adaya gönüllü veya gönülsüz bazı göçlerin yaptırıldığını biliyoruz. Bu etnik bağın kültürel bir varyantının da olduğunu araştırmalardan anlıyoruz. Gündelik ilişkilerden, mimarî tarzına varıncaya kadar görülen ortaklıklar pek çok örf âdet, gelenek ve inanışta da kendisini göstermektedir. N. Erdentuğ'un Türkiye ve Kıbrıs Türklerinin kültür birliği üzerine yaptığı araştırmasının (*Erdentuğ,1971:113-122*) sonuçlarında da bu açıkça görülür. Erdentuğ'un coğrafi bağlamı da göz önüne alarak ortaya koyduğu ortak kültürel değerlerin Anadolu'daki coğrafyası özellikle 1572 yılındaki göç kayıtlarındaki yerlere büyük bir uyum göstermektedir. Adada kullanılan şu ata sözü de göç merkezini yansıtır mahiyettedir: "Ana karnım aç, Karaman'a kaç" (*Gökçeoğlu,1998: 48*).

Kıbrıs ağzının menşei hakkında ilk çalışmayı yapanlardan H. Eren'e göre, Osmanlı kayıtlarındaki göç bölgelerine uygun olarak, Kıbrıs ağzının oluşumunda Konya çevresi ile İçel, Antalya ve Alanya ağızları rol oynamıştır. Yine H. Eren gibi kelimelerden hareketle Kıbrıs ağzının etnik menşei ile ilgili bir diğer çalışmayı da B. H. Hakeri yapmıştır. Hakeri, büyük ölçüde Eren'in yolunu takip etmiştir. Yalnız Eren'den farklı olarak dar bölge kelimelerinden başka, her bölgede kullanılabilir özellikteki kelimeleri de ele alarak, adaya gelen göçlerin Konya ve buna ek olarak Akdeniz sahillerindeki bir kaç ile bağlanmaması gerektiğini, Türkiye'nin çeşitli yörelerinden olduğunu vurgulamıştır (*Hakeri, 1986:145*).¹

Osmanlı göç kayıtlarını, ortak dil ve kültür materyallerini ve bizim adadaki derleme ve incelemelerimizin ulaştırdığı sonucu şöyle ifade etmek mümkündür: Adaya gelen göç katmanları, Antep ve Maraş'tan başlayarak Çanakkale'ye kadar çekilecek bir hattın güneyinde kalan ve özellikle de Konya merkezli geniş bir bölgedendir. Elbette buna daha sonra değişik bölgelerden gelen göçlerin de katılımı olmuştur, ama bu ana yapıyı değiştirecek boyutlara ulaşmamıştır. Tabii olarak 1974 sonrası da, yeni bir oluşumu beraberinde getirecektir.

Türkçe'de Dönüşlülük

Türk dilinin en eski yazılı dönemlerine gittiğimizde dönüşlülük yapısının bugünküne benzer şekilde zamir veya ek ile yapıldığına şahit oluyoruz. Zamir ile dönüşlülük başlangıçta hem *kendi* hem de *öz* zamiri ile yapılırken daha sonra bir ayrışmaya uğrayarak Türkçe'nin bazı kollarında *kendi*, bazı kollarında ise *öz* zamiri tercih edilmiştir. Oğuz grubu Türkçelerinin ilk yazılı dönemi olan Eski Anadolu Türkçesinde her iki zamir ve bunların birleşik şekli olan *kendüz* de kullanılmışsa da, daha sonra Türkiye Türkçesinde ve Gagavuz Türkçesinde *kendi* zamiri, Türkmen Türkçesinde ve Azeri Türkçesinde ise *öz* zamiri dönüşlülük zamiri olmuştur. Başlangıçtan beri dönüşlü fiil çatısı ise, asıl olarak *-n-* fiilden fiil yapma eki ile yapıla gelmiştir.

Kıbrıs Ağzında Dönüşlülük

Türkiye Türkçesinin bir ağzı olan Kıbrıs ağzı ana hatlarıyla ölçünlü dil ile uyum içindedir. Ancak gerek zamirde, gerekse de ekin kullanım alanında bazı farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklar burada zamirde ve ekte olan farklılıklar olmak üzere sırasıyla ele alınmıştır.

Zamirde görülen farklılık

Kıbrıs ağzında dönüşlülük zamiri olarak Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında

¹ Hakeri'nin yoluna baş vuracak olursak, Kıbrıs'a Azerbaycan'dan, Türkmenistan'dan ve hatta daha uzak Türk bölgelerinden göç geldiğini iddia etmek mümkün hâle gelir. Ancak dar bölge kelimeleri bu tip bir köken birliğine ışık tutabilir.

olduğu gibi *kendi* kelimesi kullanılmaktadır. Bu zamirde ağız özelliğine uygun olarak şekil değişmelerinin yanı sıra anlam çeşitlenmesine de rastlanır.

kendi kelimesi başta bir ünsüz tonlulaşmasına uğrayarak (*k- > g-*) *gendi* şeklini alır. Zamir ek almadığı durumlarda, bu şekliyle kullanılmaktadır. Ama özellikle yükleme ve yönelme hâli ile çokluk eki aldığı durumlarda, bazı ses değişmelerine uğramaktadır:

gendi

“ *Gazandığı paraylan da gendi hem gızı geçinip gidellermiş.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:76*).

geni ~ genni ~ gendini < kendini

“ *Gendini bir gasabada buldu.*” (*Yorgancıoğlu,1988:94*).

“ *Zaten ben da o devi arardım, şimdi ki buldum zor bırakırım gendini.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:93*).

“ *Sogdular genni içeri. Gün tayin eddiler gendine muhakeme olacak.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:115*).

“ *Bırakın geni gelsin yokarı demiş, padişah.*” (*Yorgancıoğlu,1988:101*).

ge ~ gene ~ genne ~ gendine < kendine

“ *Dedi bana dedim ge.*”

Demeseydi baa demezdim ge.”

“ *Meselâ de genne ki bir köyde olay oldu da acele gidecen de.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:131*).

“ *Dünya güzelini isterim, ben da onunulan avunayım der, gene gız.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:90*).

genneri < kendileri

“ *Bir zamannar bir padişahın bir teg gızı vardı. Vezirin oğluyla evlendirdiler genneri.*” (*Yorgancıoğlu,1988:89*).

gennere < kendilere ~ kendilerine

“ *Onnar böyle gorkarkan angıszdan biri gelir da der gennere.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:67*).

gennerden < kendilerden ~ kendilerinden

“ *İsde gennerden o odada da ocak gürül gürül yansın.*”
(*Yorgancıoğlu,1988:73*).

Zamirin daha çok üçüncü şahıs örnekleri sıkça kullanılmaktadır. Teklik üçüncü şahıs şeklinde de iyelik eki çoğunlukla düşürülür.

Dönüştürülük zamirinde görülen şekil değişmesinden başka bir diğer farklılık da anlamında karşımıza çıkar. *kendi* kelimesinin Türkiye Türkçesinde şahıs ekleriyle kullanıldıkları zaman şahıs zamirlerini karşılama durumları açıktır. Hatta asıl şahıs

zamirlerinden daha kuvvetli bir ifade taşırlar. Şahıs eki getirilmediği zaman, tek başına “öz” anlamına gelen bir isimdir (*Ergin,1986:309*) *kendi* kelimesinin birincil özelliği genel anlamda canlılar için kullanılması, özel anlamda da şahıs ifade etmesidir. Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilindeki bu özellik, Kıbrıs ağzında da esas itibariyle geçerlidir:

“ Yaşlı adam da gendi oğlu ve gızıyla sağlık ve mutluluk içinde yaşar.” (*Yorgancıoğlu,1988:68*).

“ İlan gendine her söyleneni yapar ve annar olmuş.” (*Yorgancıoğlu,1988:73*).

“ O zaman ne gendime fayda, ne size.” (*Yorgancıoğlu,1988:46*).

“ Git davet et genneri, onnar birinci bize gelsin.” (*Yorgancıoğlu,1988:91*).

Kıbrıs ağzında şahıs dışında canlılar için kullanımda bir işleklik görülmektedir. Dönüşlülük zamiri, özellikle üçüncü şahısta işaret zamiri ile özdeş hâle gelmiştir. *kendi* kelimesi bu şekliyle “ o “ zamiri yerine kullanılmakta, şahıs dışında canlıları da ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde aşağıdaki örneklerde geçtiği şekliyle bit için veya tavşan için *kendi* kelimesinin kullanılması söz konusu değildir:

“ *Gızım başımda bişeyler yörür, bak bakayım nediller? Bitisa gır genneri.*” (*Yorgancıoğlu,1988:77*).

“ *Bakmış bir sürü tavuşancık. Kimisi çamaşır ikâr, kimisi bulaşık ikâr, kimisi da temizlik yapar. Sormuş gennere:*

Siz naparsınız böyle?” (*Yorgancıoğlu,1988:117*).

Zamirde anlam genişlemesinin canlılarla sınırlı olmadığı, bazen nesnelere de karşılıdığı görülmektedir. Düşen veya yerden alınması istenen kalem, çay kaşığı vb. her hangi bir nesne için Kıbrıs Türkü rahatlıkla “ *Al gendini, almaycaysan ben alacayım gendini.* “ diyebilir. Söz içinde yapılan işin yapana döndüğünü anlatan ve şahıs kavramını pekiştiren dönüşlülük zamirinin (*Korkmaz,1992:48*) bu kullanılışlarında dönüşlülükten öte işaret zamiri özelliği açıktır.

Ekte Görülen Farklılık

Dönüşlülük ifadesini sağlayan aslî unsurlardan biri de *-n-* fiilden fiil yapma ekidir. Kıbrıs ağzında dönüşlü çatıların esas itibariyle ölçünlü dile uyumu vardır. Ancak bu eki almış olan bazı fiil çatılarının ölçünlü dilde kullanılmadığı görülür. Ölçünlü dilde görülmeyen şu fiil çatılarının bu ağzda kullanılıyor olması, kısmen de olsa dönüşlülük zamirindeki işlev farklılaşması ile ilgilendirilebilir:

adan- : “ Kendi kendine adakta bulunmak, adak adamak”

“ *Nihayet güçük oğlunun evine varmış. Ona, oğlum senden bir goyun isderim, adandım gurban kesece demiş.*” (*Yorgancıoğlu,1988:40*).

aran- : “ kendi kendine aramak, çok aramak”

“ Bir gün, iki gün, beş gün canı sıkılmış padişahın. Ah keşge cellad eddirmeseydim Karagöz'ü. Bag şimdi arandım gendini. Teselli verin bana.” (Gökçeoğlu,1994:95).

aydın- : “ şikayet etmek, homurdanmak, kötü söz söylemek”

“ Baban sana herşeyi yapar, sen gene da aydın.”

“Aydınrsa gözü kör olur.” (Yorgancıoğlu,1988:42).

aydın- fiilinin dönüşlülükten önceki fiil tabanı tek başına kullanılmaz. Arkaik bir kullanımı yansıtan bu fiilin dönüşlü çatıda olduğu, mânâsından anlaşılmaktadır.

bulun- : “ kendisini bir anda bir yerde bulmak”

“ At bin mil yol kesdi, Dünya Güzeli'nin havlısında bulundu. Guşu kapdıkları gibi geri döndüler.” (Yorgancıoğlu,1988:90).

Bu fiil kendi kelimesi ile kullanıldığı zaman dönüşlü çatı istemez:

“ Gendini bir gasabada buldu.” (Yorgancıoğlu,1988:94).

cıvın- : “ kendi kendine cıvılamak, telaşlanmak “

“ Gaynana gızı görünca tanıdı, cıvınmaya başladı... O zaman der yalancı gaynanaylan gızına: - At mı isdersiniz gılınç mı? “(Yorgancıoğlu,1988:88).

dağın- : “ kendiliğinden dağılmak”

“ Gaynana, böyle kapıdan, eşiğinden beglerdi. Alırdı geni şöyle azıcık balı gordu kapının eşiğine endirirdi gelini, girerdi evlerne. Halk dağınurdu. Ona göre damadı alıllardı,camiye gidellerdi.” (Gürkan,1997:146).

dolan- : “ kendi arzusu ile, istekle dolamak”

“ Sandık üstünde yılan

Yar kollarını boynuma dolan” (Gökçeoğlu,1994:17).

doyun - : Karnını doymak, doymak”

Beş gün çalışıp üç gün doyunmak. (Yorgancıoğlu,1988:61).

işen- : “ İşeyesi gelmek, işeme ihtiyacı olmak”

“ Yemek bitince emreder:

•İşenen işesin, sıkılan girsin rahatlasın.” (Yorgancıoğlu,1988:91).

öldürün- : “kendini helak etmek, kendini öldürecek derecede çabalamak”

“ Gızın kölgesi vurur, şeye suya. O da zanneder gendi kölgesidir. Gızı isder öldürsün. Gız deyiyor gendine. “ Öldürünme sen” dedi gene “ deyilsin, benim kölgemdir”. (Gürkan,1994:117).

Bu fiilde anlamda mecaza doğru bir kayma vardır. **öldürün-** fiilinde gerçek anlamda bir öldürme söz konusu değildir.” İntihar etmek “ anlamında olduğu zaman “kendi” kelimesi ile birlikte dönüşlülük eki almadan kullanılır:

“*Garar verdi gendi gendini öldürsün da gocası elinden gurtulsun deyi.*” ,

“*Onun için garar verdim gendimi öldüreceim.*” (Yorgancıoğlu,1988:182).

tütün- : “tütsülenmek”

“*O gün bu gündür insannar zeytin yaprağıynan tütünürler.*” (Gökçeoğlu,1998:222).

yen- : “kendi kendini yemek, kendi içini yemek”

“*Gardaşı oğluna çağırmiş.*”

“*Görürüm seni için için yeniñ. Yabancı bir adama bütün malım mülküm teslim. Ve sana bir şey yogdur deyi kışganıñ.*” (Yorgancıoğlu,1988:76).

Fiilin edilgen şekli *yenil-* biçimindedir:

“*O buyday yenildi geri verilmez, demiş.*” (Yorgancıoğlu,1988:103).

Sonuç

Dönüşlülük ifadesi gerek ölçünlü dilde gerekse ağızlarda varlığını sürdürmüştür. Ancak bu ifadeyi yansıtan yapılarda zaman zaman bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Anlamdaki değişiklikleri tespit etmek, şekildeki değişiklikleri tespit etmek gibi, ilk plânda göze çarpmadığı için şimdiye kadar üzerinde pek durulmamıştır.

Derleme Sözlüğü'ne (DS) baktığımızda, Anadolu'daki bazı ağızlarda, mesela, Hatay Antakya'da Kıbrıs ağzındakilere şekil olarak benzeyen *kende* “kendinde, kendisinde”, *kenden* “kendisinden” s.2741; *kene* “ kendisine” s.2742; *keni* “ kendisini” s.2743 örneklerini buluyoruz. Ölçünlü dildeki kullanılışın dışında farklı bir kullanılış arayışı içinde ağız metinlerine bakıldığı zaman bu yapıların başka örneklerinin de ortaya çıkacağı anlam bakımından da benzer örneklerin bulunacağı muhakkaktır.

Kıbrıs ağzında dönüşlülük zamirinin ölçünlü dildeki kullanışların yanı sıra, ses hadiseleri sonucu *gendi*; *geni* ~ *genni* ~ *gendini* ; *ge* ~ *gene* ~ *genne* ~ *gendine*; *genneri*; *gennere*; *gennerden* gibi değişik şekilleri vardır. Bundan başka dönüşlülük zamiri anlam bakımından da bir genişlemeye uğramıştır. Zamir, dönüşlülük işlevinden başka, işaret zamiri olarak da görev yapmaktadır. Şahıs ifadesinin dışında bütün canlılar için yoğun bir biçimde kullanılmakta, hatta ölçünlü dilde olmadığı hâliyle cansızları da ifade etmektedir.

Dönüşlü çatılarda da, ölçünlü dilden ayrılan bazı özellikler bulunmaktadır. Ölçünlü dilin kelime hazinesinde hiç olmayan veya buradaki anlamlarıyla yer almayan bazı dönüşlü çatılı fiiller bu ağızda kullanılmaktadır.

Bu fiillerden *adan-*, *aran-*, *dolan-*, *doyun-* Türkiye Türkçesinde yukarıda verilen cümle örneklerine göre *adandım* yerine *adadım*, *arandım* yerine *aradım*, *dolan* yerine *dola*, *doyunmak* yerine *doy(ur)mak* şekliyle kullanılır.

Buradaki fiillerden *adan-*, *aran-*, *bulun-*, *dağın-*, *işen-*, *öldürün-* ve *yen-* fiillerinin Kıbrıs ağzındaki anlamıyla ne Türkçe Sözlük'te (TS), ne de Derleme Sözlüğü'nde yer almamıştır. Ancak, *aydın-* (*Burdur, Antalya, Muğla / DS 1,412/*), *cıvın-* (Niğde, Adana /DS 3,943/), *doyun-* (*Bolu, Niğde / DS 4, 1568/*) ve *tütün-* (*Amasya, Muğla /DS 10,4016; DS 12, 4779/*) fiilleri Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir. Bu özel kullanıma sahip fiillerin Anadolu'daki kullanım yerleri de, giriş kısmında temas edilen göç yerlerine uygunluk göstermektedir.

Bu fiillerde görülen bir diğer özellik ise, hareketten etkilenen şahıs açısından hareket olumlu ise bir isteklilik, olumsuz ise bir aşırılık ve tezlik vardır.

KAYNAK KISALTMALARI

- DS : **Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü**, (1963-1982), C. 1-12, Türk Dil Kurumu Yayınları: 211/ 1-12, Ankara
- ERDENTUĞ Nermin., (1971), "Kıbrıs ve Türkiye Türk Toplumlarının Kültür Birliği", **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri**, Ankara.
- EREN Hasan., (1971), " Kıbrıs Ağzının Kökeni", **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri**, Ankara.
- ERGİN Muharrem., (1986), **Üniversiteler İçin Türk Dili**, İstanbul.
- GÖKÇE Turan., (1997), "1572 Yılında İç-il Sancağından Sürülüp Kıbrıs'a İskân Edilen Aileler", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.2, İzmir.
- GÖKÇEOĞLU Mustafa., (1994), **Tezler ve Sözcükler**, C.1, Lefkoşa 1998; C.3, Lefkoşa.
- GÜRKAN Ali., (1997), **Kıbrıs Ağzında Edatlar, Bağlaçlar ve Ünlemlerin Kullanım Özellikleri**, Ankara.
- HAKERİ Bener Hakkı., (1986) "Sözcüklere Göre Kıbrıs Türkleri'nin Kökenine Doğru", **Halkbilim Sempozyumları I. II. III. ve IV. Halkbilim Sempozyumlarına Sunulan Bildiriler**, İstanbul.
- KORKMAZ Zeynep., (1992), **Grammer Terimleri Sözlüğü**, Ankara.
- ORHONLU Cengiz., (1971), " Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)", **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri**, Ankara.
- TS : **Türkçe Sözlük**, (1998), Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, C.1-2, Ankara.
- YORGANCIOĞLU Oğuz., (1998), **Kıbrıs Türk Folklorundan Derlemeler Masallar**, Gazimağusa.